

Kommunikativ reqistrlərdə modallıq və zaman kateqoriyası**Sənubər Zabil qızı Həmidli**

Azərbaycan Dillər Universiteti

E-mail: hemidovlar.ailesi@mail.ru**Rəyçilər:** filol.ü.f.d., dos. K.A. Cəfərova,
filol.ü.f.d., dos. R.M. Şabanov**Açar sözlər:** mətn, registr, modallıq kateqoriyası, reaktiv registr, linqvistik relevantlıq**Ключевые слова:** текст, регистр, категория модальности, реактивные регистры, лингвистическая релевантность**Key words:** text, register, modality category, reactive registers, linguistic relevancy

Modallıq çox mühüm dil kateqoriyalarından biridir. Onun ifadə vasitələrinin sayı dildən dilə dəyişsə də, əsas sinifləri olan prosodik, leksik və qrammatik vasitələr bütün dillər üçün eyniyyət təşkil edir. Modallıq kateqoriyasının mühüm ifadə vasitələrindən birini modal sözlər təşkil edir. Bunlar danışanın öz nitqində ifadə edilən fikrə münasibətini obyektiv gerçəkliyə münasibət, ağıl və düşüncə qaydalarına müvafiqlik, emosional qiymətvərmə, insan həyatı və tələyində oynadığı rola görə ifadəsinə xidmət edən sözlərdir.

Modal sözlər mənsub olduqları dilin leksik sistemi və qrammatik quruluşu ilə sıx təmasda fəaliyyət göstərir və inkişaf edir. Modal sözlər sadə və mürəkkəb cümlələrdə, dialoji nitqdə, nitq parçaları və nitq situasiyaları ilə sıx əlaqədə istifadə olunur. Bir çox modal sözlər ingilis dilində cümlənin ortasında və axırında gəlir.

Modal sözlər arasında əksmənalılıq və yaxınmənalılıq münasibətləri tez-tez özünü büruzə verir. Bundan başqa, modal sözlərin bir qismi özlərinin sözdüzəltmə motivini saxlamış, bir qismi isə öz motivini itirmiş sözlərdir. Azərbaycan və ingilis dillərində motivini saxlamış sözlər arasında funksional oxşarlıq tapmaq daha asan olur. Məsələn. Xoşbəxtlikdən (xoşbəxt) - ing. Fortunately (fortunate). Azərb. Bədbəxtlikdən (bədbəxt) - ing. unfortunately (unfortunate). Əsas məzmunu saxlamış belə sözlər daha artıq funksional sabitlik nümayiş etdirir.

Modal sözlərin seçilib-ışlədilməsi şifahi nitqdə danışanın, yazılı nitqdə isə yazanın, müəllifin linqvistik məqsəd və niyyətindən asılıdır.

Modal münasibət başqa yollarla, üsullarla ifadə olunsa da, modal sözlər həmin münasibətlərə daha çox konkretlik, əyanilik verir. Hər iki dilin materialları bu fikri təsdiq edir.

Qeyd olunduğu kimi, cümlə üçün iki mühüm əlamətin varlığı vacibdir. Bunlardan biri predikativlik, o biri isə cümləyə məxsus modallıqdır. Bu iki əlamət vəhdət təşkil edir və sözlərin, söz birləşmələrinin cümləyə çevrilərək fikir ifadə etməsində həlledici rol oynayır. Cümlələr bu iki əsas xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənir.

Cümləyə məxsus modallıq və predikativliyin vəhdəti, onların bir-biri üçün şərt olmaları inkaredilməz həqiqətdir. Bu iki əlamət bir qayda olaraq, eyni zamanda çıxış edir. Məsələn, *Well, duty is duty. One can not consult ones own preference. I am interested in truth. I like science. But truth is a mean. Science is a public danger. - Borc borcudur. Adam özü istədiyini edə bilməz. Məni həqiqət maraqlandırır. Mən elmi sevirəm. Amma həqiqət özü hədə-qorxu içində əriyir. Elm cəmiyyət üçün dəhşətlidir.*

Verilmiş cümlələrin hamısında həm qrammatik cəhətdən cümlə kimi formalaşma, yəni predikativlik, həm də cümləyə məxsus modallıq vardır. Bu halda modallıq predikativliyin tən-

zimedici kimi çıxış edir və onu tamamlayır. Lakin bəzən bunun əksi də baş verir, yəni elə hallar olur ki, öz-özlüyündə cümlə kimi formalaşmayan, predikativ münasibət olmayan birləşmə modallıq vasitəsilə cümləyə çevrilir. Bu vaxt o istər - istəməz predikativ münasibət bildirməyə başlayır. Məsələn, *Hands up! (əllər yuxarı), Fire, fire! (atəş, atəş) Summer day (yay günü), Hot day (isti gün)* və s.

Buradakı “*fire, summer day, hot day*” və s. kimi söz və söz birləşmələri ayrılıqda predikativ münasibət bildirmədikləri aydındır, lakin onlar mətn daxilində belə bir münasibət ifadə edir. Deməli, burada cümlənin yaranmasında modallıq öz rolunu oynayır. Modallığın təsiri ilə burada predikativlik də yaranmışdır. Ayrı-ayrı ictimai yerlərdə tez-tez rast gəldiyimiz. “*No smoking*” “*Exit*” “*Entrance*” və s. kimi söz və ifadələrin cümləyə çevrilməsi və fikir ifadə etməsi məhz bu yolla əmələ gəlmişdir.

Dildə işlənən bir sıra ifadələr vardır ki, onlar mübtədə və xəbərdən ibarət sadə müxtəsər cümlələrdir. Lakin üslubun tələbinə görə onlarda xəbər şəkilləri ixtisara düşür, belə ki, zahiri qrammatik formalaşma aradan çıxmışdır. Belə cümlələrdə yanaşı duran iki sözün cümlə kimi çıxış edərək fikir ifadə edə bilməsi yenə də modallığın sayəsində gerçəkləşir.

Şəkil kateqoriyası predikasiyanın nüvəsini təşkil edir. Şəkil kateqoriyası ifadənin məzmunu ilə obyektiv gerçəklik arasındakı münasibəti bildirir və müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsinə xidmət edir. Bu kateqoriyanın funksiyası danışanın nöqtəyi-nəzərindən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibətini göstərməkdir. Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadə üsuludur və bu üsul başqa ifadə üsullarına qarşı durur, funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır və onlardan dildəki mövqeyinə görə əsaslı surətdə fərqlənir (1, s. 124).

İngilis dilində modallığın ifadə vasitəsi kimi felin şəkillərindən istifadə olunur.

İngilis dilində felin şəkilləri haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Məsələn, A. Qurbanov göstərir ki, M. Deytçeybn ingilis dilində 16 şəkli fərqləndirir. Smirnitiski felin 6 şəklindən ibarət sistemi təklif edir: 1) indikativ; 2) imperativ; 3) sabcanktiv I; 4) sabcanktiv II; 5) sapozişinal; 6) kandişinal. Bəzi tədqiqatçılar sabcanktiv I və sabcanktiv II şəkillərini ümumi sabcanktiv adı altında birləşdirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, Smirnitskinin verdiyi təsnif daha geniş tətbiq olunur. Ona görə də, ingilis dilində felin altı şəklinin olmasını qəbul edirik: 1) xəbər şəkli - Indicative Mood; 2) əmr şəkli - Imperative Mood; 3) I lazım şəkli - Subcunctive I; 4) II lazım şəkli - Subcunctive II; 5) güman şəkli - Suppositional Mood; 6) şərt şəkli - Conditional Mood. Qeyd olunan şəkillər bu və ya digər hadisəni müxtəlif şəkildə təqdim edir və modallıqla bağlı məsələlərin həllinə yardım göstərir. Xəbər şəklində real mövcud olan faktlardan bəhs olunur. Məsələn, *I live in Baku.* - Mən Bakıda yaşayıram. Əmr şəklində başqa şəxs müəyyən fəaliyyəti həyata keçirməyə təhrik edilir, ondan bu hərəkəti yerinə yetirmək tələb və ya xahiş olunur. Məsələn, *Go home!* İkinci lazım şəklində real mövcud olmayan, hətta reallıqla ziddiyyət təşkil edən ifadəsini tapır: *If I were free!* - Əgər mən azad olsaydım (2, s. 156).

Qurbanov felin xəbər şəklinin (the indicative mood) və əmr şəklini (the imperative mood) ayırır. Digər dörd şəkli isə felin vasitəli şəkilləri adı altında birləşdirərək yazır: “Felin vasitəli şəkilləri müasir ingilis dilində modallıq kateqoriyasının əsas ifadə vasitələrindən olub, 1) arzu, 2) istək, 3) şübhə, 4) şərt, 5) güman, 6) əmr və s. bu kimi mənalar ifadə edir” (2, s. 158).

Felin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan halın real fakt, həqiqət olduğunu bildirir. Xəbər şəkli ilə ifadə edilən modallıq “təsdiqetmə modallığı”, bəzən “nəqletmə modallığı” adlandırılır. İngilis dilində bu anlayış “indikativ modallıq” (The indicative mood) kimi işlədilir.

İngilis dilində indikativ modallığın indiki və keçmiş zamanları haqqında danışmaq olar.

Bu da ondan irəli gəlir ki, ingilis dilində felin gələcək zamanı modal fellərin köməyi ilə ifadə olunur. Bu cəhət ingilis dilindəki modal fellərdən də modallığın ifadə vasitəsi kimi ayrıca bəhs etməyin lazım gəldiyini göstərir.

Azərbaycan dilində 5, ingilis dilində isə 12 zaman forması qəbul olunmuşdur. İngilis dilindəki keçmiş zaman indiki zamana nisbətə müxtəlif uzaqlıqları əks etdirir. Bu dildə keçmiş zamanın morfoloji üsulla düzələn dörd formasından istifadə edilir: The Past Indefinite, The Past Continuous, The Past Perfect, The Past Perfect Continuous. İngilis dili üçün The Past Indefinite Tense digər üç formadan fərqli olaraq keçmişlik mənasının ifadə edilməsində işləklik baxımından seçilir. The Past Indefinite zaman formasının işlənməsi Azərbaycan dilindəki -dı⁴ şəkilçili keçmiş zaman forması ilə təqribən eynilik təşkil edir.

İngilis dilində indiki zamanın dörd forması vardır: The Present Indefinite, The Present Continuous, The Present Perfect, The Present Perfect Continuous. Azərbaycan dilindəki bir indiki zaman ingilis dilindəki dörd zaman formasının ifadə etdiyi bütün semantik çalarları ifadə edə bilir. İngilis dilində sadə indiki zamana xas olan mənalər mütəhərrikdir. The Present Indefinite formasına əhatə dairəsinə və müddətinə görə müxtəlif iş, hal və ya hərəkəti ifadə edə bilir. İndiki zamanın əsas mənalарının müəyyənləşdirilməsində müxtəlif cəhətlər nəzərə alınır.

The Present Indefinite forması üçün ən məhsuldar model be feli ilə olan modeldir: “*No. Gargery is your master now (Ch. Dickens). He is a monarch and... (U.Cooper). “It is a quaint and marvellous thought! (M.Twain).*

The Present Indefinite formasının işləndiyi digər hallar xəbəri fellərlə ifadə olunan cümlələrdir.

The Present Indefinite formasının əqli bacarıq, qavrayış, subyektiv və emosional qiymətləndirmə bildirən fellərlə (feel, think, appreciate, like, hate, detest, love, know və s.) işləndiyi məqamlarda subyekt və ya predmetin keyfiyyət əlaməti daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: *He knows three foreign languages. He detests working. We don't appreciate new fashion.*

İngilis dilindəki The Present Continuous, The Present Perfect Continuous zaman formalarının Azərbaycan dilində ifadəsində davamlı indiki zaman kimi təqdim edilən -maqda2 şəkilçisi ilə əmələ gəlir.

İngilis dilində gələcək zaman The Future Indefinite, The Future Continuous, The Future Perfect, The Future Perfect Continuous kimi zaman formaları ilə təmsil olunur. İngilis dili üçün The Future Indefinite, Azərbaycan dili üçün qəti gələcək zaman formasına uyğun gəlir.

Qarşılaşdırılan dillərdə mikrosahənin dominantı olan The Future Indefinite və qəti gələcək zaman formalarının məzmununda əsas cəhət nitq momentindən sonra baş verəcək iş və ya hərəkəti, mövcud olacaq halı ifadə etməkdir.

İngilis dilinin zaman formaları Azərbaycan dili ilə müqayisədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu baxımdan indikativ modallığın müxtəlif zaman formalarında işlənməsini nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

İngilis dilində felin xəbər şəklinin The Present Indefinite zamanı Azərbaycan dilinin indiki zaman forması ilə eyniyyət təşkil edir. Daha doğrusu, ingilis dilinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilinə bir qayda olaraq felin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir. *I work -Mən işləyirəm. You walk - Sən gəzirsən.*

İngilis dilində olan The Present Continuous zaman formasına uyğun gələn ayrıca zaman forması yoxdur. İngilis dilində bu zaman forması to be felinin indiki zaman qeyri-müəyyən şəxs forması (am, is, are) ilə əsas felin indiki zaman feli sifətinin (Participle I) köməyi ilə dü-

zəlidir. Məsələn, I am going home. Bu forma Azərbaycan dilinə felin indiki zaman forması ilə tərcümə olunur. Mən evə gedirəm.

Azərbaycan dilində felin əmr şəkli ingilis dilində imperativ modallıq əmr modallığının ifadəsinə xidmət edir. M. Rəhimov göstərir ki, əsl mənada əmrdən tutmuş xahiş məzmununa qədər müxtəlif çalarları (buyruq, təkid, təhrik, nəsihət, iltimas, alqış, arzu və s.) ifadə edən əmr şəklinin tarixən çoxformalığı, xüsusən I və II şəxslər üzrə keçmişdə bir-birindən zahirən seçilən bir neçə qrammatik ifadə vasitəsilə malik olması ilə diqqəti cəlb edir. Felin bir sıra şəkilləri (məsələn şərt, arzu, lazım) tarix boyu əsasən bir formaya malik olaraq çoxmənalıqdan vahid mənaya doğru inkişaf edib təkmilləşirsə, əmr şəkli malik olduğu mənə xüsusiyyətlərini əksər hallarda mühafizə edərək çoxformalıqdan vahid formalığa doğru inkişaf etmişdir.

Müasir ingilis dilində felin sabcanktiv I şəkli xəbər şəklinin indiki zamanın qeyri-müəyyən forması ilə eynidir. İki şəkil arasında yeganə fərq fellərin üçüncü şəxs tək formasında üzə çıxır. Sabcanktiv I şəklinin özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur.

Sabcanktiv II formasının iki - indiki və keçmiş zaman forması vardır. Sabcanktiv II vasitəli şəklinin keçmiş zaman forması felin xəbər şəklinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman formasının eynidir. Məsələn, *He had written*.

Sabcanktiv II vasitəli şəklinin indiki zaman formasında felin keçmiş zaman qeyri-müəyyən forması işlədilir. I spoke. He spoke. Bu formada fərq özünü yalnız to be felinin şəxslər üzrə formasında göstərir. Sabcanktiv II vasitəli şəklində bütün şəxslərdə to be felinin were forması işlənir: I were; You were; He were; She were; We were; You were; They were.

Sabcanktiv II vasitəli şəklinin cümlədə işlədilməsi zamanı həqiqətə zidd olan hərəkətin ifadə olunması göstərilir. "Belə hərəkətlər, adətən danışanın arzusundan, iradəsindən, diləyindən, istəyindən, şərtindən və s. asılı olur. Bu hərəkətlər indiki və ya gələcək zamana aid olduqda, sabcanktiv II şəklinin indiki, keçmişə aid olarkən isə keçmiş zaman forması işlədilir. *I wish I were ten years older (Braine). If I were her I shouldn't look at him (Braine)*.

Beləliklə, aydın olur ki, reqistrlərin formalaşmasında aparıcı mərkəz predikatlar və predikativlikdir. Cümlə daxilindəki hər bir predikat reqistrin formalaşma mərhələsini keçməsinə göstərən əsas vasitədir. Bundan başqa modallıq da reqistrlərin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Predikativlik reqistrin nüvəsində durduğu üçün tamamlanan informasiyadakı zaman və şəxs münasibətləri, bu münasibətləri əmələ gətirən qrammatik vasitələrin reqistr tərkibində xüsusi mövqe tutmasını aşkara çıxarır.

Məqalənin aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən germanistikasında bu məsələ istər Azərbaycan, istərsə də başqa dillərin materialları əsasında öyrənilməmişdir. Bu baxımdan ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ reqistrlərdə modallıq və zaman kateqoriyasının Azərbaycan germanistikasında tədqiq edilməsinə ehtiyac vardır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində mətnin kommunikativ strukturu bu aspektdən öyrənilməmişdir. Məqalədə ingilis dilinin materialları əsasında kommunikativ registr anlayışı, mətnin kommunikativ strukturu, registr variantları, onları formalaşdıran dil vasitələri tədqiq olunur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bizə belə gəlir ki, məqalədən qrammatika, üslubiyat və s. kimi fənlərin tədrisində, həmçinin mühazirə mətnlərinin hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 282 s.
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1989, 568 s.
3. Cooper J. Under Suspicion. Stanford University press, California, 1949, 398 p.
4. Dickens Ch. Great Expectations. United Kingdom, Publisher: Chapman & Hall, 1861, 345 p.
5. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer. Publisher: American Publishing Company, 1876, 275 p.
6. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М.: Ин.яз., 1957, 288 с.

С.З. Хамидли

Категория модальности и времени в коммуникативных регистрах

Резюме

В статье рассматриваются категории модальности и времени в коммуникативных регистрах. Отмечается, что модальность - одна из важнейших языковых категорий. Одним из важных средств выражения в категории модальности являются модальные слова. Кроме того, модальность также играет важную роль в формировании регистров.

S.Z. Hamidli

The Category of Modality and Time in Communicative Registers

Summary

The article deals with the categories of modality and time in communicative registers. It is noted that modality is one of the most important language categories. One of the important means of expression in the modality category is modal words. In addition, modality also plays an important role in the formation of registers.

Redaksiyaya daxil olub: 25.10.2021